

УДК 394 (477-14) "13/18" : [331-058.232.6]

ТОЛОКА ЯК ВІДРОБІТКОВА РЕНТА У ГОСПОДАРСТВАХ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології*

У статті йдеться про толоку в значенні відробіткової ренти та добровільного виконання робіт, переважно косовиці та жнив, у господарствах великих землевласників на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України в XIV–XIX ст. На основі переважно актових джерел проаналізовано початки адаптації толоки як звичаю взаємодопомоги до потреб феодального господарства; виділено та охарактеризовано специфічні особливості толоки як різновиду відробіткової ренти, зокрема те, що вона відбувалася на "панській страві".

Ключові слова: толока, відробіткова рента, селяни, фільварок, люстрація, інвентар, староство, воєводство.

Толока є одним зі своєрідних господарсько-побутових явищ народної культури українців, яке давно вже привертає увагу дослідників. Як звичай взаємодопомоги толоку розглядали Ганна Горинь¹, Степан Макарчук², Марина Гримич³. Про толоку в значенні відробіткової ренти можна знайти відомості у працях Володимира Антоновича⁴, Івана Новицького⁵, Михайла Грушевського⁶, Дмит-

¹ Горинь Г. Й. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Й. Горинь. Київ, 1993. С. 122; *Йї жс.* Громадський побут сільського населення / Г. Й. Горинь // Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). Київ, 1989. С. 88–90; *Йї жс.* Толока / Г. Й. Горинь // Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. С. Павлюка. Львів, 2007. С. 597–598.

² Макарчук С. Громада і громадський побут / С. Макарчук // Етнографія України : Навч. посібн. / За ред. С. А. Макарчука. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів, 2004. С. 337–338; *Його жс.* Звичаєве право / С. Макарчук // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4 т. Львів, 2006. Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. С. 385–408.

³ Гримич М. В. Громада і громадський побут / М. В. Гримич // Українська етнологія : Навч. посібн. / За ред. В. Борисенко. Київ, 2007. С. 231–232; *Йї жс.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку ХХ століття / М. В. Гримич. Київ, 2006. С. 379–382.

⁴ Антонович В. Предіслово / В. Антонович // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). Киев, 1870. Ч. 6. Т. 2 : Акты объ экономических и юридических отношениях крестьянъ в XVIII вѣкѣ (1700–1799). С. 41–42.

⁵ Новицкий И. Содержание актовъ о крестьянахъ / И. Новицкий // Архив ЮЗР. Киев, 1876. Ч. 6. Т. 1 : Акты объ экономических и юридических отношениях крестьянъ в XVI–XVIII вѣкѣ (1498–1795). С. 101.

⁶ Грушевський М. Економічний стан селян на Подністровю Галицькім в половині XVI в. на основі описей королівщин / М. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1895. Т. I : Описи королівщин в землях руських XVI віку. Т. I : Люстрації земель Галицької і Перемиської. С. 46, 49; *Його жс.* Історія України-Руси / М. Грушевський. Київ, 1994. Т. V : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. С. 122, 133, 143–144, 179–181; 1995. Т. VI : Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. С. 157–158, 167.

ра Похилевича¹, Валентини Маркіної², – ці вчені розглядали толоку в контексті феодалних повинностей, найбільше уваги віділяючи панщині. Одним з небагатьох дослідників, який зробив спробу охарактеризувати толоку як відробіткову ренту з погляду етнографіа, є Володимир Сироткін³. Він зробив спробу всесторонньо проаналізувати звичай толоки, виділити у толоці як відробітковій ренті традиційний етнографічний компонент. Проте вважаємо, що потенціал історичних джерел, які містять матеріали зі вказаної тематики, розкритий ще недостатньо повно. Тому в цій статті маємо намір навести деяку нову та маловідому джерельну інформацію про толоку як відробіткову ренту, а після скасування останньої – як добровільне виконання робіт у господарствах великих землевласників, та подати її науковий коментар.

І. Новицький зазначав, що в XVI ст., крім таких основних трудових повинностей як “панщизна” (“пригон”, “работизна”), існували й додаткові, означувані термінами “толоки” (панщина з панською їжею та пивом), “шарварки” або “гвалти” (роботи на греблях тощо), а також перевізницька повинність – “підводи” (“повоз”)⁴. Подекуди, зокрема на теренах Покуття⁵, білоруських етнічних землях⁶, синонімом толоки як відробіткової ренти також був термін “гвалти”. На деяких українських етнічних теренах, у тому числі на Поділлі, для позначення додаткової відробіткової ренти (головно косовиці та жнив) замість слова “толока” вживали терміни “помочи”, “помічні роботи”⁷, або “роботні помочи”⁸.

Саме ж слово “толока” у значенні відробіткової ренти у писемних джерелах уперше згадується близько 1471 р. – у люстрації Київської землі, яка тоді, разом з більшістю українських етнічних земель Волині та Поділля, перебувала у складі Великого князівства Литовського: “Село Глевака*, а в томъ селе 8 челвка; а тые люди на толоку хоживали до Белагорода, а иного ничого не знали, ни подымщины не даивали; а никоторое службы не служивали”⁹.

Далі у люстрації зазначено: “Село Гуляльники, а въ томъ селе 11 челвка а отамонъ, а вси слуги, на войну хоживали, а иного ничого не знали; а подымщину на третий годъ

¹ Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XV–XVIII вв. / Д. Л. Похилевич. Львов, 1957. С. 31, 40; *Его же*. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века / Д. Л. Похилевич. Вильнюс, 1966. С. 71, 86.

² Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII в.) / В. А. Маркина. Киев, 1971. С. 45–56, 72.

³ Сироткін В. Сімейний та громадський побут / В. Сироткін // Українська минувшина : Люстрований етнографічний довідник. Київ, 1994. С. 159–160; *Його ж*. Традиції колективної трудової взаємодопомоги / В. Сироткін // Українці : Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне, 1999. Кн. 1. С. 373–375.

⁴ Новицький І. Содержание актов о крестьянах. С. 101.

⁵ Копержинський К. Обряди збору врожаю у слов’янських народів у найдавнішу добу розвитку / К. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні / За ред. К. Грушевської. Київ, 1926. Вип. 1–2. С. 39.

⁶ Вештарт Г. Ф. Талака / Г. Ф. Вештарт // Этнография Беларуси. Энциклопедия. Минск, 1989. С. 491.

⁷ Грушевський М. Економічний стан селян на Подністровю Галицькім... С. 46, 49.

⁸ Архив ЮЗР. Киев, 1890. Ч. 7. Т. 2 : Акты о заселении Юго-Западной России. С. 269.

* Тепер смт Глеваха Васильківського р-ну Київської обл.

⁹ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 2. С. 1.

даивали за великого князя Витовта*. А князь Семень** увель былъ на нихъ новину – сено косити, на толоку ходити, а ставъ сыпати; а того дей имъ и старины не бывало, то новина на нихъ”¹.

Натомість селяни поселень поблизу Чуднова (нині районний центр Житомирської обл.) та Житомира вже у другій половині XV ст. сприймали відробіток толоки як звичай. Зокрема, у самому Чуднові “мещане вси на толоку ходять жита жати и сена косити”². Є ще відомості з інших поселень:

“А к городу к Чудному первое село Сапоговъ [...]. Другое село Тетеровка, а в томъ селе 10 челвка, подымщину дають, а на толоку на одну ходять, а городъ робять. [...] А еще Сипелевци к Чуднову жъ; а в томъ селищи деветь челвковъ подымщину дають, а городъ робять, а на толоку ходять на одну”³;

“К Житомиру жъ село Рудники, а в томъ селе девять челвка, а все новые люди тяглые, еще воли не выседели; а какъ волю выседять, и они будутъ подымщину давати и на толоку будутъ ходити. [...] К Житомиру жъ село Иванково, а в томъ селе десять слугъ на войну ходять, а иного ничего не знаютъ; а чотыри челвки тяглыхъ, на толоку ходять, а подымщину дають”⁴.

На думку М. Грушевського, наведений матеріал засвідчує, що толока “се дуже стара практика, бо коли де инде скаржили ся як на новину, що їх Семен Олелькович змусив “сіно косити, на толоку ходити, став сипати”, то тут такої скарги не підносили”⁵.

У цьому контексті варто зауважити, що укладачі “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” невірно витлумачили уривок з наведеного нами джерела 1471 р. Вони вказали, що термін “толока” має значення “місце для випасу худоби” і “робота гуртом як товариська допомога”. Друге значення проілюстроване цитатою: “А мещане вси на толокоу ходять жита жати и сено косити... К Житомироу жъ село роудники а в томъ селе девять члвка а все новые люди тяглые ещо воли не выседели а какъ волю выседять и они боудоуть подымщину давати”⁶. Проте, як ми вже бачили, ці відомості стосуються толоки не як трудової взаємодопомоги у сільській громаді, а як відробіткової ренти, а це значення терміна у словнику не згадується.

З джерел другої половини XV ст. відомо, що толока як повинність існувала також на українських етнічних землях у складі Польського королівства. Зокрема, у Львівській землі в 1487 р. дідич, переводячи селян з руського на німецьке право, за їхньою згодою встановлював (за наявності доволі низьких чиншів) сім днів панщини та три толоки щороку. А рішенням сеймика в Красному Ставі 1477 р., на якому шляхта Грубешівського, Красноставського, Холмського та Щебрешинського повітів здійснила спробу регуляції селянських повинностей, було постановлено:

* Вітовт – Великий Литовський князь у 1392–1430 рр.

** Семен Олелькович – останній київський удільний князь (1455–1470 рр.).

¹ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 2. С. 1.

² Там же. С. 4.

³ Там же.

⁴ Там же. С. 6.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. С. 122.

⁶ Словник староукраїнської мови. XIV–XV ст. / За ред. Л. Л. Гумецької, І. М. Керницького. Київ, 1978. Т. 2 : Н–Ω. С. 435.

“В цілій Холмській землі кожний кметь [...] з лана має свому панови робити по одному дню кожного тижня. Окрім того кожний чоловік з свого хліба (себ то з осібною господарства, незалежно від того, чи воно ланове, чи менше) обов'язаний на грунтах свого пана робити [...] два дні до року: оден день при сівбі озимій, другий при яровій, і жати на два серпи. [...] Окрім того кмети на зазив свого пана, на його харчах будуть робити толоки, скільки схоче пан і скільки буде потрібно; [...] що кметі й селяне обов'язані направляти своїм панам млини й гати, коли буде треба”¹.

Схожа постанова була прийнята за правління Казимира Ягеллончика й польською шляхтою Дорогичинської землі, що на Підляшші: “Часу Витовта щастливей пам'яті [...], кгда ку саженью кмѣтвое были везваны, теды 14 дни презъ еденъ рокъ вшелкій кмѣтъ зъ волоки робиль въ повѣтъ. Мы уставили, ижъ вшелкій кмѣтъ зъ волоки на тыйдень мялъ робить еденъ день, а съ полвлочки на двѣ недѣли день; надъ то ино таковѣ кмѣте на чотыри толоки мають бытъ вѣзваны въ рокъ”².

Як бачимо, у другій половині XV ст. кількість толок, які відробляли селяни на користь феодала, була незначною і коливалася залежно від місцевості. З цього приводу М. Грушевський писав:

“З робіт споконвіку тяжіла на людности робота городова й мостова. Попри се в сусідстві княжих дворів селян з часом почали притягати й до ріжних иньших робіт – як підводи, кошенне сіна або толоки. Як давно се почало ся, годі сказати. В старій Русі не знаходимо на се виразних вказівок, можна тільки для підвод з всякою правдоподібністю припустити староруські початки – в “повозі” й обов'язку перевозити княжі багажи при полюді. Але судячи з [...] зізнання про практику Витовтових часів, початки таких двірських робіт треба датувати принаймні XIV віком (хоч може й не всюди). Одначе сі роботи – чи то в виді одної або кількох толок, себто участі в двірських роботах на заклик двірського тивуна, на його страві й частованню, чи то в виді певних робіт [...] з початку не були великі – не більше кількох днів до року. Вони починають розвивати ся, загалом беручи, доперва з кінцем XV в., з розвоєм панщини й категорії робітних людей взагалі”³.

Згодом учений підсумував:

“Двірське господарство, ведене в розмірах невеликих – мало що над те, скільки треба було для удержання свого двора, в XIV–XV в. вело ся в значній, а навіть можна сказати – переважній мірі руками самих двірських сил – невільної челяди та закріпощених робітників. Ще на початках XVI в. ми в землях в[еликого] кн[язівства] Литовського бачимо досить сильні останки сеї невільної господарки. Селянство властиве, не невільне, тоді ще досить виразно відграничене від верств невільницьких і до рільної роботи притягало ся досить в малій мірі – переважно в виді кількох день роботи, або кількох толок (робіт на двірським хлібі)”⁴.

Відомості про толоку як відробіткову ренту в XVI–XVII ст. на різних українських етнічних землях у складі Великого князівства Литовського містять люстрації та інвентарі. Зокрема, у 1552 р. під час опису Луцького замку люстратор занотував, що

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. С. 179–181.

² Там само. С. 181.

³ Там само. С. 133.

⁴ Там само. Т. VI. С. 167.

селяни поселення Колчина “[...] толоки служать: на жито дві толоки, на овес, а дві толоки жати, а день косять на ключниковім хлібі: ключник дає їм, коли толоки служать, хліб, сіль і барана, а коли косити прийдуть, тоді з кожного дворища дають по горщику великому, а до того ще і з собою приносять чотирнадцять горщиків великих, що їм тивун в них їсти варить”¹.

Відгомін звичаю різати для толоківців барана зафіксований і в обжинкових піснях. Зокрема, на теренах контактної зони Бойківщини і Покуття під час толоки на обжинках жінці ладкали господареві:

Зажели зарано,
Заріжте нам барана,
Барана рогатого,
Ми в газди багатого².

У селі Підгайцях (тепер Луцького району Волинської області) у другій половині XVI ст. селяни відробляли щороку три толоки: дві під час весняної оранки, третю – під час посіву озимого жита. Під час опису повинностей селян Підгайців люстратор зазначив, що вони також вдаються до супруги, щоб виконати роботи для феодала: “Хто має свій плуг, той своїм йде, а хто не має [...], той спрягатися йде”³.

У 1557 р. в “Уставі на волоки” для земель Великого князівства Литовського, зокрема Волині, було чітко визначено наступне:

“Робота тяглым людем с каждое волоки по два дни на неделю, а толоки чотыры лете, с чым кажуть, за што маєт быти отпушона им работа о Божьем Нароженьи тыйдень, о мясопустех тыйдень, о Великодни тыйдень; а которых на работу не надобе, ино их на осаде посадити, и будут давати с каждого кгрунту осады грошей 30, толок 12, або за толоки грошей дванадцять, а за квалты перво уставленые – жыта бочка альбо грошей 10”⁴.

З люстрацій другої половини XVI – початку XVII ст. з теренів Поділля відомо про толоку як відробіткову ренту на землях цього історико-етнографічного району України. Зокрема, в описі Брацлавського замку (1552 р.) зазначено: “Повинни тежъ мешчане косити сено на замокъ на лете день толокою, за стравою старостиною; а хто не выйдець отъ того огурщины 12 грошей”⁵. У с. Яструбинцях Барського староства, що належало Адамові Гумецькому, в 1616 р. проживало 40 “осілих людей”, які, зважаючи на “*ratione libertalis*”^{*}, ще впродовж п’ятнадцяти років були вільними від податків, проте шість днів щороку працювали “при панській страві”⁶.

¹ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Ч. 7. Т. 1 : Акты о заселении Юго-Западной России. С. 178–179.

² Зап. 11.07.2008 р. у с. Росільній Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Гоголь Марії Миколаївни, 1927 р. народж. Зазначимо, що варіанти цього тексту широко побутують і в інших етнографічних районах України.

³ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 179.

⁴ Феодальные повинности белорусского крестьянства (по “Уставе на волоки” 1557 г.) // *Александров В. А., Корецкий В. И.* Хрестоматия по истории СССР. XVI–XVII вв. / Под ред. А. А. Зимина. Москва, 1962. С. 595.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 2. С. 22.

* Право впродовж певного періоду бути вільними від податків та різного роду рент.

У 1552 р., під час опису Вінницького замку, люстратор відзначив про зем'янські села таке: “Село пана Семена Кмитича Летинь: човековъ 141, дають пану на годъ со всего села 141 копь грошей, а на толоку жати на годъ ходять 3 дни. [...] Другое село пана Семеновожъ Кмитича, на имя Пелчевцы, с приселкомъ Салатами: челоѡковъ семьдесятъ, дають пану на годъ 19 копь грошей, робити ходять на пашню дворную, на всемъ лѣтъ, орати пригономъ день, а на толоку день, а два дни жати. [...] Село пана Аксаково Стрыжовка: домовъ 80; хто коня маеть, каждый на службу военную ѣдетъ при пану, и безъ пана, при старосте, або наместнику его; робятъ на лѣто: день косити, а другий жати и орати, на толоку ходять на пиво день одинъ”¹.

У 1565 р. кметі села Довжка Кам'янецького староства (нині Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) платили по 26 грошів і 2 шеляги щорічного чиншу. Окрім інших трудових повинностей, вони мали також “вісім днів орати щороку, посіяти, горох скосити і згромадити, просо зіжати і повозити; ріпи у фільварку замковому викопати, на толоці при панській страві повинні ставати на жнива, і косити, поки жнива і косовиця, один день на тиждень”². Мешканці ж с. Кобачівців того ж староства, а саме – Юрко, Олекса, Гаврило, Місько та Войтко, які ще не сплачували чиншу, повинні були відробити три толоки³. А під час осадження у Кам'янецькому старостві с. Літове Дворище пан Добек визначив для восьми “данних кметів”, котрі сплачували 30 грошів річного чиншу, відробляти, окрім толоки, щороку по п'ять днів⁴.

У люстрації Хмельницького староства 1565 р. зафіксовано відомості, що деякі категорії містян і передмістян Хмельника мусили допомагати у роботах коло замку, окрім того, по два дні щороку працювати під час оранки, косовиці, жнив та гребовиці, а також на толоці “де їх просять”⁵.

Толоку як відробіткову ренту на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, які входили до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, відбувало не лише сільське населення, що перебувало на руському чи німецькому праві, але й, подекуди, містяни. Селяни волоського права Сяноччини ще в XVI ст. змушені були відробляти “толоки на князя”⁶. Ходити на толоки інколи змушували й ловців, слуг, ремісників, до безпосередніх обов'язків яких вони не входили⁷.

Толока як відробіткова рента застосовувалася й на теренах інших історико-етнографічних регіонів України. У 1616 р. 210 підданих, які на той час проживали в Житомирі, не виконували на користь феодала жодних робіт, окрім одного дня “толок при панській страві” під час косовиці⁸. А в описах Черкаського та Канівського замків 1552 р.

⁶ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7. Т. 3. Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. С. 51–52.

¹ Там же. Т. 1. С. 608, 610.

² Там же. Т. 2. С. 174–175.

³ Там же. С. 176.

⁴ Там же. С. 194.

⁵ Там же. С. 140.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. С. 157–158.

⁷ Там само. Т. V. С. 143–144.

⁸ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 286.

зазначено: “Козаки, которые домовъ тамъ въ Черкассахъ (відповідно “тамъ въ Каневе”. – *Р. Т.*) не мають, и тые дають старосте колядки по шестижъ грошей и сена косять ему по два дни на лете толоками за его стравою и за медомъ. А которыи козаки, не отъходячи у козацтво на поле, ани рекою у низъ, служатъ в местехъ в наймехъ бояромъ або мешаномъ, тьи старосте колядки давати, ани сена косити не повиньни”¹. Зі синхронних відомостей про села, належні Києво-Печерській лаврі, відомо, що їхні мешканці “на толоку ходять по доброй воли на монастырьской страве”². У тому ж таки 1552 р., під час опису Чорнобильського замку (терени Полісся України), люстратор записав: “Мешане и волощане передъ тымъ, кгда замку в Чернобыли не бывало, але только дворъ с пашнею, хоживали тогды на толоку орати и жати на справе (страві. – *Р. Т.*) дворной”³.

Порівнюючи давніші інвентарі з матеріалами королівських люстрацій XVI ст., М. Грушевський відзначив, що на відміну від величини грошових чиншів та “хлібних данин”, які були незмінними впродовж декількох поколінь, розмір трудових повинностей мав постійну тенденцію до змін:

“Прикладом дуже значних збільшень роботи заходом старости може бути староство Теробовльське, де, як бачимо ми, за незначне зниження чиншу робота побільшуєть ся в кілька разів. При тім особливо улекшували всякі такі заходи т. зв. помічні роботи, себ то толоки при косовиці й жнивах, підводи, достарченне дерева і т. п. Такі роботи можна було розширяти дуже непримітно й легко, а знову легко зрозуміти, – такі помічні роботи можна було з часом замінити ругулярною тижневою працею. Навіть там, де робота викупалась грошевим датком (що траплялося одначе не часто), лишали ся помічні роботи [...] і давали можливість нового розширювання обовязку роботи”⁴.

Близькими до толоки як відробіткової ренти були так звані “літні дні” – “заорки”, “оборки”, “закоски”, “обкоски”, “заграбки”, “ограбки”, “зажинки” та “обжинки”. За помилковим твердженням І. Новицького, ці терміни фіксуються вперше в інвентарі с. Богурина Луцького повіту 1631 р.⁵ Проте вже у люстрації Барського староства 1616 р., в описі повинностей с. Калитинців, закладеного Марціном Хрослінським у 1601 р., зазначено: “Є в нім осілих людей двадцять п’ять, які чотири дні в рік робити повинні: на зажинки, на обжинки, на закоски, на обкоски по разу. Повинностей і податків жодних не дають *ratione libertalis*, яке їм дозволено було тридцять років”⁶. А у люстрації староств Київського воєводства того ж року повідомлялося: “Нехороща (містечко): на цій слободі не відробляють жодних повинностей, з 1617 року до певного часу, окрім зажинків, обжинків, закосків, обкосків, а поряд з ними – толоки звичайні на панській страві. [...] Крилівка (село): належить до Нехорощі; тяглих людей 8, що працюють два дні літом і день зимою в тиждень, окрім толок, не сплачують грошових чиншів чи інших податків. Вільних є 20, які нічого не повинні, лише літом робити зажинки,

¹ Там же. С. 82, 95.

² Там же. С. 120.

³ Там же. С. 588.

⁴ Грушевський М. Економічний стан селян на Подністровю Галицькім... С. 46.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 6. Т. 1. С. 132.

⁶ Там же. Ч. 7. Т. 3. С. 51–52.

обжинки, закоски, обкоски, також толокою на панській страві помагати, і то слободи, які їм дозволено від 1617 року до певних літ”¹.

Отже, у порівнянні з другою половиною XV ст., повинності селян щодо відробітку толок змінилися. Зокрема, якщо у 1471 р. селяни, які ще “воли не висиділи”, не сплачували на користь феодала податків і не відробляли толок, то у другій половині XVI – першій половині XVII ст., навіть за “ratione libertalis”, відробіток толок став звичним явищем.

Упродовж XVIII ст. кількість трудових повинностей селян, зокрема толок, шарварків та “літніх днів” зростала². Зокрема, толоки скликалися не лише у період косовиці та жнив, але й щоп’ятниці під час Пилипівського посту для прядіння³.

В. Антонович зазначав, що після того, як у XVIII ст. пани перестали вважати необхідністю частування толоківців, толоки у значенні відробіткової ренти почали поділятися на “мокрі” (з частуванням горілкою) та “сухі” (без гостини)⁴. Наприклад, повинностями підданих Романівського староства Київського воєводства, окрім заорок, оборок, зажинок, обжинок тощо, були “генеральні толоки” та дві толоки, “прошені за горілку”⁵.

Про додаткові селянські повинності на теренах Правобережжя у XVIII ст. В. Антонович писав: “Понаднормові дні роботи вводилися поміщиками, зазвичай, у вигляді випадкових і поступових надбавок, до того ж у такій формі, щоб їхня поява якнайменше вражала селян і якомога більше нагадувала народні звичаї. Додаткові дні мають найрізноманітніші назви: вони або є, немовби, загальною надбавкою до звичних польових робіт, доданою на початку або наприкінці кожної частини цих робіт під назвами “зажинки”, “обжинки”, “закоски”, “обкоски”, “заорки”, “оборки”; або прикриваються приводом громадської потреби, ремонту доріг, мостів (чи замість них – господарських будівель), – це – “шарварки”, яких відробляли 12 днів в рік; або є обов’язковою роботою, але за частування, яке дає поміщик – це толоки”⁶.

У контексті цього докладніше розглянемо таку відробіткову ренту як шарварки, призначенням яких найчастіше був ремонт шляхів сполучення. Термін “шарварок” походить з німецького “scharwerk” і буквально означає “спільна справа”⁷ (за значенням він близький до слова “толока”). На території Закарпаття дорожню повинність селяни називали “вармищиною”⁸.

На українських етнічних землях шарварки впроваджували з XVI ст., хоча, як засвідчують наведені вище відомості, різновиди цієї повинності існували принаймні з другої половини XV ст. За артикулом 37 “Устави на волоки”, мостова і дорожня повинності поділялися на два види: лагодження мостів і доріг державного значення, що компенсувалося селянам з їхніх податків чи зараховувалося як відробіток панщини, та

¹ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 284–285.

² Антонович В. Предисловие. С. 42.

³ Архив ЮЗР. Ч. 6. Т. 2. С. 13.

⁴ Антонович В. Предисловие. С. 41.

⁵ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 3. С. 493.

⁶ Антонович В. Предисловие. С. 41.

⁷ Крикун М. Шарварки / М. Крикун // Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. Київ, 1999. Т. 3 : Р–Я. С. 600.

⁸ Глушко М. С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX – поч. XX ст / М. С. Глушко. Київ, 1993. С. 32.

лагодження мостів і доріг місцевого значення, що відбувалося за потребою, здебільшого, всією громадою під наглядом вїтїв та лавників, на власних харчах. Особливого поширення, через велику кількість річок, озер та боліт, шарварки набули на Поліссі. Наприклад, опис Мозирського замку 1552 р. містить таку інформацію: “Мост замковый и два мосты коло паркану по ровомъ винни робити мешчане и волость Мозырская и Бчицкая, подданные господарские. [...] На приездъ господарский мостъ на Припяти мешчане и волость Мозырская кромѣ Бчичанъ робити винни. А Бчичане противку того уставичне винни робити подданные господарские, князские, панские и землянские, яко неделя Лучицкая, Ворсицкая, Рудобѣльская, Скочышинская, Волосовицкая, Сокирицкая, Каптевицкая со всеми селы ихъ, мостъ на рѣках на Бчицы и вси рѣчки и болота на великой дорозе в Слуцка до Мозыра мостити винни”¹. Серед повинностей містян та інших підданих Остерського староства у 1628 р. були “шарварки до гребель, мостів, млинів”². У люстрації Овруцького староства 1629 р. повідомлялося, що мешканці міста Овруча, а також містечок Михайлова та Ярославця “за потребою і давнім звичаєм” повинні відпрацювати шарварки “до гребель і мостів”³. Роботи з насипання гребель входили до переліку повинностей населення Овруцького староства ще у другій половині XVI ст. (за люстрацією староств Київського воеводства 1570 р.)⁴.

Ще раніша згадка про цю повинність підданих фіксується з теренів Волині – у люстрації Кременця 1563 р.: “За давнім звичаєм, піддані повинні будут до сипання ставів”⁵.

У люстрації Житомирського староства 1622 р. зазначалося, що “греблю під містом містяни повинні направляти шарварком”⁶.

Згодом до шарварку додалися й інші роботи. У люстрації староств Київського воеводства 1616 р. вказувалося: “Овруч, місто – домів осідлих 300; чиншів чи податків не дають жодних, окрім подимного. На шарварки, проте, тобто на ремонт гребель і млинів, також до жнива і до косовиці, по рази в рік [йти] повинні”⁷.

У “Хроніці Крехівського монастиря” (укладена 1856 р.) зазначено, що “принужденні піддані були виходити на шарварки не тільки до доріг, але также и до панского млина, до корчми, до різання фось по двірскихъ сіножатахъ, ланяхъ и пр.”⁸

На теренах Запоріжжя та Лівобережної України шарварки скасував Богдан Хмельницький під час початкового етапу Національно-визвольної війни. З кінця XVIII ст. цю дорожню повинність було введено на території Російської імперії. Під час “Інвентарної реформи” 1847–1848 років на Правобережжі було встановлено вісім “будівельних днів” з кожного селянського двору. На решті території Наддніпрянщини після реформи 1861 р.

¹ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 616.

² Там же. С. 351, 353.

³ Там же. Т. 2. С. 414, 417.

⁴ Там же. Т. 3. С. 20

⁵ Там же. Т. 2. С. 112.

⁶ Там же. Т. 1. С. 327.

⁷ Там же. С. 288.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ), відділ рукописів, ф. 3, спр. 121/1, арк. 65.

“шарварками” почали називати державні повинності, які виконували сільські громади для ремонту шляхів сполучення¹. Аналогічне значення це слово мало і на українських теренах, які перебували у складі Дунайської імперії, а в міжвоєнний період – Другої Речі Посполитої. На теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України шарварки були поширені впродовж усієї першої половини ХХ ст., але вже не як панщизняна, а виключно як державна повинність. Тоді вони сприймалися селянами як громадська суспільно-корисна робота, мета якої – підтримати належну якість шляхів сполучення. Подекуди слово “шарварок” навіть стало синонімом “толоки” у значенні взаємодопомоги: “Зараз таке слово як толока рідко хто каже, але раніше часто було, що його казали [...]. Припустим, треба хату будувати. Будувати хату йшли таким шарварком. В нас на то кажуть і шарварок, і толока”².

Наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. шарварки для прокладання чи лагодження шляхів сполучення відбувалися переважно в період між весняними роботами і літніми сінокосами, у другій половині травня – червні³. Узимку селян скликали для розчищення доріг від снігових заметів. Нагляд за черговістю та виконанням робіт здійснювали сільський голова, десятники, спеціальний “дорожний”⁴. Під час прокладання чи лагодження шляхів сполучення обов’язково були присутні майстри з технічних робіт, які залучалися для спорудження кладок, мостів, водозахисних стінок, вимощення дороги дерев’яним настилом, будівництва об’єктів з каменю⁵. Інші робітники допомагали їм у підсобних роботах. Залежно від того, чи мав селянин тяглову худобу, визначалися його обов’язки з ремонту доріг та мостів: перевезення будівельних матеріалів, навантаження на вози каміння, засипання ям, копання чи чищення ровів обабіч доріг тощо⁶.

Як уже зазначалося, шарварок відрізнявся від толоки як відробіткової ренти насамперед тим, що толоки відбувалися не “на власних харчах”, а “на панській страві”, тобто толоківців годував пан, у якого вони працювали. Це чітко засвідчують описи толок у великих землевласників, зокрема поданий у “Хроніці Крехівського монастиря”:

¹ Крикун М. Шарварки. С. 600–601.

² Зап. 09.07.2006 р. у с. Малих Бережцях Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Красевича Степана Олександровича, 1922 р. народж.

³ Глушко М. С. Шляхи сполучення... С. 32; Зап. 18.07.2005 р. у с. Вицеві Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Пахуна Миколи Васильовича, 1936 р. народж.; Зап. у с. Головецькому Старосамбірського р-ну від Зубко Анни Іванівни, 1936 р. народж.

⁴ Зап. 06.07.2007 р. у с. Бунові Яворівського р-ну Львівської обл. від Любана Дмитра Федоровича, 1931 р. народж.

⁵ Глушко М. С. Шляхи сполучення... С. 32.

⁶ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 132, арк. 7, 11, 24, 29, 34 (Польові матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–21 липня 2005 р. у Старосамбірському р-ні Львівської обл.); Там само. Спр. 162, арк. 7, 17, 20, 128 (Польові етнографічні матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–21 липня 2006 р. у Кременецькому р-ні Тернопільської обл.); Там само. Спр. 177-е, арк. 6, 21, 32, 48 (Польові етнографічні матеріали до теми “Взаємодопомога в українській сільській громаді”, зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–10 липня 2007 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.).

“Толока була робота для дідича примусово-охотна, на котру звичайне в суботу молодежь селська, хлопці и дівчата, виходили, зачавши оть жнивь аж до викопання булби. На толоку, а властиве на роботу за толоку виходили зь каждой хати по двоє и троє, едни сь охотою, а другіи зь примусу, бо не вислаль кто, того граблено. Толоковь зробиль дідичь три-чотири рази білше, якь панциновь, бо на панщину по одному тілко зь хати виходило, а на толоку по кылка, и тая мало що коштувала, понеже кождий вь своимь селі куривь зь булби горілку, котора на тоть чась жодной не мала ціни. Кварта вь корчмі була по 8–10 крайцарівь простиць, а на гурть горнець оковитки по 8–10 крайц[арівь] сребром плачено. Наступала толока, всі двірскіи пахолки, писарі и економь на кони розлетілися по селі й цілу нічь уганяючися кождому, колоць оть колка, толоку на завтра скоро світь заповідали и приказували. Дідичь райше, як звикле, вставши, виселає бочку горілки на лань, и самь на кони виїжджає. Ту застане онь уже мандатора, економа сь канчуком, лісничого, писарівь, атаманівь, польовихь, гаювихь, пахолківь и ріжного гатунку посіпаків, стоячихь сь палками надь людми, неустанно до роботи то крикомь, то клятьбов, то чортами, то палками, як котрий хоче, наганяющихь. Людей на лані, якь муравлівь. Робота иде скоро, весело, молодежь співає, звиваєся швидко, едно друге переганяє. Пань задоволень, каже горілку точити и кождому по квартирці дати, разь, другий и третій. Роблять до пізної ночи. По роботі идуть всі, а молодежь летить до двора. Ту на подвірю стоить уже повна бочка горілки, музика сь цимбалами, множество дітей селскихь, а пані дідичка сь дочками своими сідить вь ганку коло столика при світлі, виглядаючи толоки, би по дневнихь нудах розвеселитися і посміяти. Посходилися всі. Економь точить горілку, отамани кажуть ставати вь ряди, кождий бере півкварти горілки и п’є або бере собі додому. Музика грає, цимбалки біють. Зачинаються танці и співи. Молодежь, попившися, една скаче и гуляє, а друга попідь плоти и панскіи стайні валяєся, а вищумівшися, знову п’є и гуляє, и такь цілу нічь співи и музики, танці и крики аж до білого дня”¹.

Зважаючи на те, що основний текст “Хроніки Крехівського монастиря” уклала в 1856 р. духовна особа – ігумен Еміліан Коссак, у його змісті може бути присутня певна тенденційність, зокрема гіперболізація аморальної поведінки селян. Тому наведемо й інші описи толок, які відбувалися у великих землевласників.

Яків Головацький у 1839 р. писав, що на Західному Поділлі “женуть пани своїх підданих на лани, віддалені на кілька миль, де біднота мусить цілий тиждень працювати... Вигадують і інші роботи, т. зв. толоки, тобто в суботу кличуть (точніше виганяють) економи ціле село на лани, де люди цілий день мусять працювати. Аж увечері кожний старий чи малий дістане чарку горілки, яку може випити або взяти додому”².

В упорядкованому Михайлом Возняком “Народному календарі” овруцького дідича Михайла Пйотровського читаємо: “Толоки мають назву від маси женців, зібраних на роботу. Бувають вони не в будні, а в святкові дні, в які не годиться доброму господареві робити для себе. Зате не тільки вільно, а й годиться спрощувати людей до себе на толоку або йти

¹ ЛННБ, відділ рукописів, ф. 3, спр. 121/1, арк. 65 зв., 66.

² Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. / Я. Головацький // Подорожі в Українські Карпати : Збірник / Упоряд. і вст. стаття М. А. Вальо. Львів, 1993. С. 41–42.

до іншого на роботу. “Звичай це давній і усвячений у всіх наших селян”. Господарі кормлять і поять спрошених на толоку до себе, а увечері уладжують вечерю для спрошених і робітників. Толоки збираються тільки в дні св. Іллі, Успення св. Анни, св. Пантелеймона, названого Паликопом, і в день Маковія. [...] В ці дні бували до 1848 р. толоки в фільварках дідичів. “Пани не щадили горілки для своїх селян-робітників через увесь день, тому й був поспіх у роботі й поле розлягалось від співів женців, а увечері спроваджували для них музику, при якій з горілкою тривали танці й гулянки допізна”. Запровадивши нові інвентарі 1848 р.*, уряд заборонив толоки й “відтоді немає їх уже ніде з такими забавами”¹.

Справді, на Правобережжі, що перебувало під владою Російської імперії, толоку як відробіткову ренту ліквідували у 1847–1848 роках у ході “Інвентарної реформи”. На українських етнічних землях, які входили до складу Австрійської імперії, вона також була скасована 1848 р. Однак останнє твердження М. Пйотровського не вповні відповідає дійсності. Навіть після 1848 р. толоки, які на Правобережжі влаштовували великі землевласники, відбувалися з розмахом. Це ілюструють записи відомого етнографа Никанора Дмитрука, здійснені зі слів його матері в 1923 р. Тоді їй було вже більше сорока років, через що інформація записів стосується кінця XIX ст. З погляду на історико-етнографічне районування України с. Лука (у 1923 р. – Левківського р-ну Житомирської округи, тепер Житомирського р-ну Житомирської обл.), про яке йде мова в цих описах, знаходиться на пограниччі трьох історико-етнографічних районів України: Волині, Середнього Полісся та Середнього Подніпров'я:

“Толока в попа. Колись на Гилью була в попа толока – жали жито. А в цього вже новішого попа[,] то жали на Маковей; на Гилью ніколе в нього не жали, то він сам був Гилья. Ходив соцький та загадував по силі до попа на тулоку. Ну, ту сходяця баби, дівки, чоловіки. Йдуть просто до попа на поле, починають жать. То посылі наймит попів с попадьою чи с попом, вивозить на поле харчі, горілки. В попа завше наймичка була, а на тулоку то кличуть завше баб три-штири с сила, щоб допомогли. Зранья піп дає всім по чарці (там на полі), то навстоячки вип'ють, закусять хліба, сала, вгірків, те й до вбіда жнуть. А на вбіді вже всі сідають в рад і їдять. Всього понавозять туди їм: вареників, бухт (печених булок. – *Р. Т.*), риби с картоплюю, горілки. Пообідають та вип'ють знов по чарці та й жнуть аж до вечора. А ввечері вже ідуть до попа до хати і там сідають вичерать, п'ють горілку. Як поп'юця, то вже дуже співають, танцюють в попа на подвір'ї. Так поп'юця, шо аж падають. Вже піп подякує їм ввечері, поблагодарить, те й рсходяця. Оце така була в попа толока”²;

“Толока в пана. В пана толока буває в буденний день – ніколе в сьвато ни буває. Рано панів об'єжчик їдуть по силі і загадує на тулоку. Колис[ь] в пана все жали од снопа; ніколе ни жали за гроши. Й жать ни ходили на тулоку[,] а це йшли всі снопи возить[,] і в стирту класти. То чоловіки возять, а дівчата й молодичі подають. І пан ше платив

* Мається на увазі “Інвентарна реформа”, проведена в 1847–1848 рр. у деяких губерніях Російської імперії, зокрема й у Київському генерал-губернаторстві.

¹ *Возняк М.* Народний календар із Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Пйотровського / *М. Возняк* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1995. Т. ССХХХ : Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 334.

² Національний архів наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1–4, спр. 210, арк. 17–18.

за толоку по піврубля. То як загадає об'єжчик, всі люди сходяця до двору (до пана), а там сідають на шарабан (великий віз), переважно скарбовий (панський) возити снопи, сіно на тік (буває шарабанів зо двадцять визуть на поле). А вправляючий с паном раз за ними визуть закуску і горілку на поле в бричці. [...] На закуску вивозить пан хліба й сала. [...] А тоді вже, як всі вип'ють, закусять, то розділять всіх по три душі до шарабана – двох подають, а йден возить. А до стирти посилають чоловік з двадцять п'ять. І роблять до полудня. То ці роблять, а чоловік штири (вибирають с цих саміх людей) тут в пана на полі, де роблять, там і варять полудний. Повикопують такі ями гля казанів. Заріжуть бика те й варять такий суп: трошки всипле яшніх крупів і дуже багацько м'яса, варять разом два котли. [...] Вже цей полудинь звариця. Випрягають коний те й всі йдуть сюди полуднать до цих котлів. І тут стоїть пан і знов всякому дає по чарці пирид обідом. [...] Вип'ють по чарці, пообідають, оддыхнуть два часа. На вбіді дуже грає музика. Молоді танцюють, а старі – оддыхають. Оддыхали те й вже йдуть до роботи. А ввечері всі кидають роботу. Пан знов привозить горілку й закуску (хліб, сало). Йдуть до брички і вичерають”¹.

Отже, в усіх наведених описах толоки (незалежно від наратора) найбільше уваги приділено частуванню толоківців, зокрема, горілкою. У своїй попередній статті ми вже торкалися питання обов'язкового характеру гостини наприкінці толоки, вважаючи її пережитком ритуальної трапези². Можливо, саме через укоріненість у народній свідомості думки про обов'язковість частування толоківців, воно стало невід'ємною частиною толоки як відробіткової ренти.

Одне видається беззаперечним: первісно толока існувала як взаємодопомога й лише згодом стала повинністю, через що пов'язування етимології цього терміна з панщиною чи примусовою роботою³ є непереконливим.

На основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

Відробіткова рента толока як історичне явище виникла щонайраніше в XIV ст. і набула подальшого побутування з розвитком фільваркового господарства.

До робіт, які виконували для феодала толокою, належали, передусім, косовиця та жнива. Інколи толоки відбувалися в часі оранки чи сівби, а також, для прядіння, у Пилипівський піст.

Розмір толоки як відробіткової ренти не був чітко встановлений, хоча такі спроби були (наприклад, “Устава на волоки” 1557 р.), й коливався залежно від специфіки поселень (господарської спрямованості, кількості населення, особи власника тощо), маючи тенденцію до зростання.

Після скасування толоки як відробіткової ренти на теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України (1848 р.) виконання робіт толокою для великих землевласників побутувало і далі, але як добровільне.

¹ Національний архів наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 1–4, спр. 210, арк. 18–22.

² *Тарнавський Р. “Віха” як елемент толочної обрядовості / Р. Тарнавський // Народознавчі Зошити. 2008. № 5–6. С. 525–530.*

³ *Етимологічний словник української мови : У 7 т. Київ, 1985. Т. 2 : Д–Копці. С. 453.*

Характерною особливістю толоки, у порівнянні з іншими відробітковими рентами, зокрема, шарварком, було те, що вона обов'язково відбувалася “на панській страві” – феодал мусив годувати робітників-голоківців. Лише у XVIII ст. пани перестали вважати необхідністю частування толоківців, наслідком чого став поділ толоки як відробіткової ренти на “мокру” (з частуванням горілкою) та “суху” (без гостини). Проте вже сам факт тривалого побутування толок “на панській страві” свідчить про важливість такого елементу традиційної толоки (взаємодопомоги) як гостина.

THE TOLOKA AS A WORK-OUT RENT IN THE ECONOMIES OF THE PROMINENT LANDOWNERS

Roman TARNAVS'KYI

*Ivan Franko National University of L'viv,
Department of Ethnology*

The article covers the “toloka” as a work-out rent and a voluntary work of peasants especially at a grasscutting and an harvest in the economies of the prominent landowners in the South-Western Historic-Ethnographic Macro-region of Ukraine during XIV–XIX centuries. On the basis of the official data, the author describes an initial period of adaptation of the toloka as a mutual help custom to the needs of feudal economies. The Peculiar features of the toloka as a kind of a work-out rent were investigated together with the fact that it took place with “landowner’s meal”.

Key words: “toloka”, work-out rent, peasants, farm, “lustration”, inventory, “starostvo”, “vojevodstvo”.

ПОМОЧЬ КАК ОТРАБОТОЧНАЯ РЕНТА В ХОЗЯЙСТВАХ КРУПНЫХ ЗЕМЛЕВЛАДЕЛЬЦЕВ

Роман ТАРНАВСКИЙ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии*

В статье идет речь о помощи (“толоке”) в значении отработочной ренты и добровольного исполнения работ, преимущественно косьбы и жатвы, в хозяйствах крупных землевладельцев на территории Юго-Западного историко-этнографического региона Украины в XIV–XIX в. На основании преимущественно актовых источников проанализировано истоки адаптации помощи как обычая взаимопомощи к потребностям феодального хозяйства; выделено и охарактеризовано специфические особенности помощи как разновидности отработочной ренты, в частности то, что она происходила на “хозяйских харчах”.

Ключевые слова: помощь (“толока”), отработочная рента, крестьяне, фольварк, люстрация, инвентарь, староство, воеводство.

Стаття надійшла до редколегії 03.11.2010

Прийнята до друку 01.12.2010